

FERUZA YAKUBOVA,
Oriental universiteti,
“Sharq tillari” kafedrasi o‘qituvchisi

MAYDONIYNING “NUZHATU-T-TARAF FI ILMI-S-SARF” ASARINING TARKIBI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqola buyuk mutafakkir olim Muhammad Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asarining tuzilishi, boblari, qismlarga bo‘linishi haqida bo‘lib, xususan muqaddima va mundarija qismi atroficha bayon qilinadi, hamda u yerda keltirilgan muallif fikri va mulohazalari tarjima va tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: sarf ilmi, nahv ilmi, ism, fe‘l, harf, majmua, muqaddima, risola, morfologiya, fonetika, basmala, hamd, fe‘l boblari.

Annotation: This article is devoted to the study of the grammatical work titled “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” of the famous early medieval Arab thinker, philologist Ahmad ibn Muhammad al-Maidani. The author, based on a brief overview of the introductory part and analysis of the structure of this work, highlights the main grammatical issues and features of the Arabic science of nahw and science of sarf in general.

Keywords: sarf science, nahv science, name, verb, letter, basmala, hamd, foreword, verb types, science of sarf (morphology); science of nahw (grammar); phonetics; name; verb; particle; basmala; hamd.

Sarf ilmi turli ma’nolarni anglatadigan so‘zlarning turlarini, fe‘llarda sodir bo‘ladigan fonologik va morfologik o‘zgarishlarni o‘rgatadigan fandir.

Qur’oni karimning arab tilida nozil bo‘lgani uning tizimli ravishda barcha sohalar-da o‘rganilishiga katta turtki bo‘ldi va turli davrda qilingan tadqiqotlarda boshqa ilmlar qatorida fe‘llar tasrifi, ya’ni morfologiyasiga alohida e’tibor qaratildi[6].

Ma’lumki arab tili va u bilan bog‘liq ilmlar shakllanishining dastlabki davrida sarf ilmi arab tilining boshqa ilm turlari ajratilmagan holda o‘rganilganini ko‘rish mumkin. Bu davrda sarf va nahv olimlari “علماء اللغة” – tilshunos olimlar bo‘lganliklari uchun tadqiqotlarni bir-biridan ajratish zarurati hali yuzaga kelmagan edi.[6] Keyinchalik sarf nahvdan alohida mustaqil fan sifatida o‘rganilib, shu bo‘limni aks etadigan risolalar yozila boshlandi.

O‘rta asrlar Sharqida madrasalar uchun qisqa grammatik risolalar yozish ana’nasi bo‘lgan.[1] Bunday asarlarda grammatik qoidalar qisqa, lo‘nda, sodda va ravon tilda ifodalangan. Ana shunday arab grammatikasiga oid asarlarda nahv masalalari an’anaviy tartibda, ya’ni avval sintaksis, keyin morfologiya so‘ngra fonetika bayon etilar edi. [2]

Sibavayhi (760-796), Abu Usman al-Maziniy (249/863), Abu Abbos Muhammad ibn Yazid al-Mubarrad (825-899 y.y.), Ibn al-Sarroj (316/929), Qosim ibn Muhammad ibn Sa’id al-Muaddab, Abu Ali al-Farisiy (900-987 yy.) Abulfath Usmon ibn Jinniy (941-1002 y.y.), Ahmad ibn Muhammad Al-Maydoniy (v. 518/1124), Mahmud Zamaxshariy (v. 538/1143) kabi olimlar sarf ilmi tarixida katta qadam tashlab o‘z asarlarini yaratganlar.

Tilshunos olimlar qatorida o‘zining “Majmau-l-amsal” asari bilan shuhrat qozongan Ahmad

ibn Muhammad al-Maydoniyni tilga olish joizdir. Mahmud Zamaxshariyning zamondoshi Muhammad al-Maydoniy (1124-yil Nishopur shahrida vafot etgan) “Imomlarning imomi”, “fozillar fozilining qalbi” kabi ulug‘ nomlarga sazovor bo‘lgan alloma arab tili grammatikasi, fiqh va adabiyotga oid asarlarning muallifidir

Ushbu asarlar ichida arab tilshunosligiga oidlari quyidagilardir:

“Majmau-l-amsal”, “As-samiy fi-l-asamiy”, “Kitabu-l-Hadiy– va-sh-Shadiy”, “Bahs a’n binai-l-jam’i va-l-huruf”, “Risaailu-n-nahviyyaat sog’irat”, “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf”, “Kitabu-n-nahvi-l– maydoniy”.

Ahmad ibn Muhammad Maydoniyning “نزهة الطرف في علم الصرف” (Sarf ilmiga sayohat) asari va unig tuzilishi haqida so‘z borar ekan yuqoridagi ma’lumotlardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, u an’anaviy tartibda yozilgan bo‘lib, arab tilshunosligining aynan morfologiya bo‘limi yoritilgan asar hisoblanadi. Asarda arab morfologiyasi mukammal tarzda, to‘liq yoritilgan bo‘lib, o‘z zamonasida madrasalarda darslik sifatida qo‘llanilgan. Bunga misol sifatida “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asarining toshbosma nusxalaridan biri Toshkentdagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Instituti qo‘lyozmalar fondida ٦٩١٣ inventar raqam ostida saqlanayotgan nushasini misol qilib aytishimiz mumkin. Mazkur Istanbul toshbosma nushasi majmua tarkibida berilgan, ya’ni ٣ ta nahvga oid asar bir kitob qilib jamlangan. Ushbu asar majmuadagi birinchi nashr bo‘lib, “Al-javaaib” matbaasida, Konstantinopolda hijriy ١٢٩٩-yil, milodiy ١٨٨١ yilda bosilgan. Ushbu majmuadan birinchi asar: Muhammad Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf”, ya’ni “Sarf ilmiga sayohat” kitobidir, ikkinchi kitob “Al-unmuzaj fi-n-nahv” – “Nahv ilmidan namuna”, tuzuvchi zamona ustozi, Mahmud ibn Umar Zamaxshariydir. Uchinchi kitob “Al-i’rab fi-l-qavaidi-l-i’rab” – ya’ni “E’rob qoidalarida e’rob”. Muallifi arab tilining imomi, so‘nggi davr nahvchilarining eng fozili Jamoluddin Abu Muhammad Abdulloh ibn Yusuf bin Hishomdir. [ص:٤; ٣١٥] Shubhasiz ushbu uchlikdan tuzilgan majmua madrasalar uchun qo‘llanma vazifasini o‘tagan deb ayta olamiz. Ma’lumki, madrasalar uchun mo‘ljallangan majmualar o‘sha davrning eng mashhur asarlaridan tanlab olinib jamlangan. Ushbu majmuaning birinchi sahifalaridan joy olib turganligi Muhammad Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asari ham o‘z zamonasining mashhur asarlaridan bo‘lganligiga ishoradir. Muhammad Maydoniy arab tili grammatikasining ustasi bo‘lgan, u Mahmud Zamaxshariy bilan so‘z o‘yini qilib hazil bahslarga ham sababchi bo‘lganini tarixdan bilamiz.

“Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asari muqaddima, asosiy 10 ta bob, bir qancha kichik fasl va bo‘limlardan iborat. [5]

Birinchi bobi التصريف في المقدمة ya’ni “sarf ilmi muqaddimasi” deb nomlanadi. Asarning muqaddima qismi an’anaviy basmala va hamddan boshlanadi. Unda Alloh ulug‘lanadi, Muhammad (SAVS) va uning sahobalari maqtaladi. So‘ng بعد deb, sarf ilmining sifati va hususiyatlari haqida ta’rif berilgan, ya’ni:

سعة كلام العرب. و منه يتدرج فان التصريف أحد اركان لأدب. و به يعرف الى اللغة العربية. و يتصل الى حال العويصات الابية.

“Arab tilida sarf ilmi adab ilmining arkonlaridan biridir. U orqali arab tili ko‘lami bilinadi. Arab tilini o‘rganish u orqali boshlanadi va u bilan arab tilinig yuqori cho‘qqilariga erishiladi”.

Muqaddima qismida asarning yozilish sababi hamda maqsadi bayon etilgan, ya’ni:

المقدمون قد صنفوا فيه كتباً جمّة القوائد. عليه الشرف متينة القوائد. غير ان الطباع تميل الى كل جديد. و ان لم يكن فوق ما الفوه من مزيد. فعلى هذه القضية جمعت هذا الكتاب على ترتيب المصادر المتداول. ليكون سهل المأخذ قريب المتداول. سميته “نزهة الطرف في علم الصرف”. و اودعته ما يحتاج اليه في عشرة ابواب. واعقبته امثلة في التصريف من كل باب. – “Bobokalonlarimiz bu sohada butun sarf qonun qoidalarini jamlab olgan kitoblar yozishgan. Shunga qaramasdan inson tabiati yana yangilik sari intiladi. Aniqki, bu yangilik qadimda yaratilgan

kitoblardan ustun bo'la olmaydi. Ana shu maqsad va vazifa sabab men ushbu kitobni barchaga ma'lum bo'lgan masdarlar tartibida yozdim. Va bu sarf ilmini oson o'zlashtirish va tezda singdirish uchundir. Uni "Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf" deb nomladim. Sarf ilmiga tegishli bo'lgan barcha qoidalarini o'nta bobga joylashtirdim. Har bir bobni sarf misollari bilan to'ldirdim".

Shu o'rinda, asarning muqaddima qismida ushbu asarning kinga bag'ishlanganligi hamda tuhfa etilganligi yozilgan. Buni quyidagi jumlar bayonida ko'rishimiz mumkin:

و جعلته تحفة لمجلس الكياء العميد الجليل السيد ابى بكر سعيد مسعود ابى نصر شهرىار بن شيرزاد المستوفى اقسام الكمال. فى الفضل الأفضال. المختص من الملك الرفيع بالقبول و الأقبال

"Bu asarni o'z zamonasida katta shuhrat qozongan, yuqori martabalarga ega bo'lgan, komil inson Abi Bakr Said bin Mas'ud abi Nasr Shahriyor bin Sherzod janoblarining majlislariga tuhfa qilish uchun yozganman"

Muallif ushbu asarni tuhfa qilar ekan, uni qabul qilgan insonni naqadar mavqei baland va sarf ilmining qadri va mag'zini tushunadigan inson sifatida ta'riflaydi:

لما علمت من شغفه بهذا الفن. علما ليس يدخل فى حير الظن ومعرفة بانه الذى يعرف قدره. ويطلع من افق النباهة بدره. و يكسوه بقبوله زهوا. بنى له فوق الكواكب بهوا.

"Ul insonning bu ilmga bo'lgan kuchli muhabbatini angladim. U shunday ilmki, uning qudratiga hech qanday shak shubha yo'q. Yana shuni bildimki, u bu ilmning qadr-u qimmatini tushunadigan insondir. Oliyjanoblik ufqidan uning o'z to'lin oyi ko'tarilgan. Uning qabuli iftixor bilan qoplangan. Uning uchun sayyoralarining yuqorisida bir makon qurilgan"

Bu kabi qimmatli ma'lumotlardan so'ng:

"Bu o'n bobning ro'yxati. Alloh savobga nasib etsin", deb muqaddima qismiga xotima berilgan.

Shundan so'ng asarning mundarijasi va betlari keladi:

bu majmuaning mundarijasi deb quyidagilar ko'rsatilgan:

ya'ni birinchi bob – sarf ilmining muqaddimasi.

ya'ni ikkinchi bob – ismlarning yasalishi.

ya'ni uchinchi bob – fe'llarning yasalishi.

ya'ni to'rtinchi bob – fe'l turlarining nomlari va ularning ma'nolari.

ya'ni beshinchi bob – masdarlar.

ya'ni oltinchi bob – aniq daraja sifat doshi va buyruq mayli.

ya'ni yettinchi bob – harflarning tushib va orttirilish holatlari.

ya'ni sakkizinchi bob – illatli harflarning tuslanishi.

ya'ni to'qqizinchi bob – hamza qoidalar.

ya'ni o'ninchi bob – fe'llarnig tuslanish jarayonida birxillik masalalari.

Yuqorida sanab o'tilgan asosiy o'n bobdan so'ng, kichik fasllar berilgan bular:

ya'ni harfi illatni bir-biriga almashib qolishida ba'zi o'rinlar va to'g'irlash holatlari fasli.

fe'lini o'tgan نصر vaznida فَعَلَ، يَفْعَلُ – أمثلة التصريف وجوه الماضى من النصر (و هذا باب فَعَلَ، يَفْعَلُ) zamonda tuslashga misollar.

o'tgan zamonda o'rta o'zagi fatha "a" va hozirgi kelasi zamonda kasra "i" bo'lgan vazn فَعَلَ يَفْعَلُ bobi.

o'tgan va hozirgi kelasi zamonda o'rta o'zagi fatha "a" bo'lgan vazn فَعَلَ يَفْعَلُ bobi.

o'tgan zamonda o'rta o'zagi kasra "i" va hozirgi kelasi zamonda fatha "a" bo'lgan vazn فَعَلَ يَفْعَلُ bobi.

باب فَعَلَ يَفْعُلُ بضم العين في الماضي و المستقبل
“u” bo‘lgan vazn ya’ni فَعَلَ يَفْعُلُ bobi.

باب فَعَلَ يَفْعُلُ بكسر العين في الماضي و المستقبل
“i” bo‘lgan vazn فَعَلَ يَفْعُلُ bobi.

Ushbu fasllar bayonidan so‘ng uch va to‘rt o‘zakli fe‘l boblarining fihrisi keladi. Muallif fe‘l boblarini ifodashda masdarlardan foydalangan. Masalan;

باب التفعيل، باب المفاعلة، باب الافتعال، باب الانفعال، باب التفاعل، باب الافعال.....

Ushbu fe‘l boblarinig har biri hususida batafsil to‘xtalib, sharh va misollar bilan tushuntiradi.

Mundarija so‘ngida :

o‘timli va o‘timsiz fe‘llarning farqi va bu kitobning xotimasidir, deb tugatiladi.

Mundarijadan ko‘rinib turibdiki, olim uz asarida sarf ilmi tadqiqot ob’ektining asosiy jabhalarini qamrab olgan. Unda ism va fe‘llarning yasallishidan boshlab, masdar va sifatlashlar, so‘zlarda illatli harflarda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar, hamza qoidalarini, fe‘l boblari hamda fe‘llarni tushlash jarayonidagi masalalar kabi ko‘plab mavzular o‘z ifodasini topadi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, Muhammad al-Maydoniyning “Nuzhatu-t-taraf fi ilmi-s-sarf” asari, arab morfologiyasi to‘liq aks etgan asardir. Uning muqaddimasi mahorat va juda chiroyli qofiyadosh qilib sa’j uslubida yozilgan bo‘lib, o‘zida juda qimmatli ma’lumotlarni jamlagan. Arab tilida sarf ilmi asosini fe‘l tashkil etar ekan, ushbu asar ham asosan fe‘lga bag‘ishlangan bo‘lib, arab tilida fe‘l, uning o‘ziga xos xususiyatlari va unga tegishli barcha qoidalarini o‘z ichiga qamrab olgan. Asar muqaddimasida keltirilgan mundarija tartibidan kelib chiqib shuni aytishimiz mumkinki, muallif fe‘l boblarini ifodasida masdarlardan foydalangan. Bu esa uning Kufa maktabi olimlari xulosalariga tayanganidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Nosirova M. Tilshunoslik bilimlari tarixi (arab tilshunosligi) – T.: Semurg’ media, 2011. – B.81
2. Гирзас В. Очеркъ грамматической системы арабовъ. СПб., 1873. - С.16
3. “نزهة الطرف في علم الصرف” Al-javaaib matbaasi, Konstantinopol, milodiy 1881.
4. بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. ٥٧٩١ م
5. السكاكي. مفتاح العلوم. تحقيق نعيم زرزور. – بيروت: دار الكتب العلمية، ٧٨٩١ – ص. ٣-٢
6. Dendane Zoubir. An Overview of Verb Morphology in Arabic. 10.13140/2.1.3172.8646. 2007.

